

תעודה מן הגניזה בענייני שבת צבי

יעקב ברנאי

רוב התעודות שנמצאו ב'גניזה' הקאהירית הן מן המאות השמינית עד האחת-עשרה, ובעיקר מן התקופה הפאטמית, ועד לשלהי התקופה הממלוכית. אף על פי כן שרדו ב'גניזה' גם תעודות מן התקופה העות'מאנית (1517 ואילך). בעוד שהמחקר על ממצאי הגניזה מן התקופות המוקדמות התפתח מאוד, הרי עד לזמן האחרון כמעט שלא עסקו בתעודות מן התקופה העות'מאנית.¹

והנה ידידי, ד"ר אברהם דוד מן המכון לתצלומי כתבי-יד שבבית-הספרים הלאומי, הסב את תשומת לבי לתעודה מן הגניזה שנוזכר בה שבת צבי. התעודה נמצאת באוסף הגניזה שבאוניברסיטת קיימברידג', ומספרה T-S.8J.21.13.² עד כמה שידוע לי, זו התעודה הראשונה מן הגניזה שנמצאו בה ענייני שבתאות, ולפיכך משנה חשיבות לה: אולי יביא פירסומה לגילוי תעודות נוספות מן הגניזה בנושאי השבתאות.

ערש התנועה השבתאית היה במצרים: שבת צבי עבר ושהה שם בדרכו מאיזמיר לארץ-ישראל, בשנת תכ"ב (1662) בערך, וקשר קשרים עם ראשי הקהילה היהודית בקהיר, ובראשם השר רפאל יוסף צ'לבי, שנודע לימים כאחד ממאמיניו הנלהבים.³ כשביקשה קהילת ירושלים לשלוח שד"ר למצרים, בשנת תכ"ד (1664), בחרו בשבת צבי; חרף הבעיות שחולל בירושלים, הוא נודע בקשריו הטובים עם ראשי הקהילה במצרים. בשוכו ממצרים בשנת תכ"ה (1665) הוכתר שבת צבי כידוע למשיח בעזה בידי נתן הנביא.⁴ לא ייפלא אפוא, כי דבר משיחיותו של שבת צבי הגיע לקהילה במצרים עד מהרה — היתה זו אחת הקהילות הראשונות שאליהן נפוצה השמועה. הידיעות שבידינו מצביעות על כך, כי האמונה בשבת צבי התפשטה במצרים במהירות, הן בגלל קירבתה לארץ-ישראל והן בשל ההיכרות של ראש הקהילה, רפאל יוסף, עם

1 ראה: בניהו, ערכם, עמ' 161. בשנים האחרונות נתפרסמו כמה מחקרים ומקורות המבוססים על תעודות הגניזה מן המאה ה-16, במיוחד בידי א' דוד.

2 צילומה במכון לתצלומי כתבי-יד שבבית-הספרים הלאומי בירושלים. תודתי נתונה לאוניברסיטת קיימברידג' ולד"ר רייף, מנהל אוסף הגניזה, על הרשות לפרסם את התעודה. תודה מיוחדת נתונה לד"ר אברהם דוד ולד"ר מנחם בן ששון על עזרתם בפענוח התעודה.

3 ראה: שלום, שבת, עמ' 157, 161, 217-235. ששפורטש, עפ"י המפתח. וראה בהמשך המאמר על אישיות זו.

4 ראה: שלום, שבת, עמ' 162 ואילך.

שבתי צבי.⁵ אחד המקורות המעידים על כך היא איגרתו הגדולה של נתן העזתי לרפאל יוסף, מסוף שנת תכ"ה או מראשית שנת תכ"ו (1665).⁶ זוהי איגרת אחת מני רבות, והיא משקפת התכתבות ענפה בין השניים בנושא המשיח. המידע שהגיע מארץ-ישראל למצרים אודות שבתי צבי נפרץ משם לקהילות שונות באירופה, ועם התפשטות התנועה, הפכה מצרים לאחד המרכזים החשובים שבה. ג' שלום מונה שני מרכזי מאמינים שהיו פעילים במצרים בשנים תכ"ו-תכ"ז (1666-1667): חוגו של רפאל יוסף בקאהיר, שכלל את ר' שמאל גאנדור ואת ר' יהודה שאראף וחבריהם; וחוג אלכסנדריה בראשות ר' הושע ננטאווא, שכלל את ר' מתתיה בלוך אשכנזי — שהגיע מארץ-ישראל — ואת ר' יעקב פאלאג'י, שהגיע ממרוקו.⁷

לאחר שנודע דבר ההמרה של שבתי צבי, בסוף שנת תכ"ו (1665), החרימו רבני מצרים את שבתי צבי, את נתן העזתי, את מתתיה בלוך ויעקב פאלאג'י, ואת חבריהם לאמונה השבתאית. נוסח דבר החרם נודע ממכתב חכמי מצרים לקהילת אמשטרדם, מחדש טבת שנת תכ"ז (סוף 1666); מכתב זה פירסם ר' יעקב ששפורטש.⁸ אחד מן המוחרמים הללו, ר' יעקב פאלאג'י, והחרם שהוטל עליו, משמשים כנראה כנשואי התעודה שלפנינו.

תחילה ננסה לקבוע את תאריך האיגרת, לפי כמה רמזים שבה: בשורה 12 נזכר 'קודם תשלום טבת כי בכ"ח טבת נתקן' ובשורה 13: 'ביום שני ג' בשבט הוא'. שבתי צבי נזכר בתעודה בין החיים, וכמו כן נזכר החרם שהוטל במצרים בחורף שנת תכ"ז (שלהי 1666). מכאן שעל-פי בדיקת הלוח, התעודה נכתבה זמן-מה אחרי יום שני, ג' בשבט שנת תכ"ח (16 בינואר 1668), דהיינו כשנה לאחר הכרזת החרם. תאריך זה נראה כאפשרות יחידה; אמנם גם בשנת תכ"ה (1665) חל ג' בשבט ביום ב', אך הדבר היה קודם שהוכרז שבתי צבי למשיח. תאריך זה חל ביום ב' לאחר שנת תכ"ח רק בשנת תל"ט (1679) — ואז כבר לא היה שבתי צבי בחיים.

תוכן התעודה מעיד על המען: היא נשלחה למצרים; אולם בשל העדר ראשה וסופה של התעודה, אין אנו יודעים מי שלחה ומיהו הנמען. מתוכנה נראה לי, כי התעודה עוסקת באחד המוחרמים השבתאיים, ר' יעקב פאלאג'י. את הכתוב בשורה 16 בתעודה אני מזהה כ'פאלאג'י' אך דרך הכתיבה אינה כדרך שנוהגים לכתוב שם משפחה זה, ולפיכך בזיהוי השם יש מן הספק. פאלאג'י עזב את מצרים, קרוב לוודאי, בעקבות החרם. מן התעודה עולה, כי באחת מהקהילות שבהן עבר התעורר ויכוח בין המצדדים בהתרת החרם עליו לבין המתנגדים לכך, אולם איננו יודעים באיזה קהילה מדובר. מלשונו של הכותב נראה, כי לא נמנה עם המתנגדים לשבתי צבי: הוא מכנהו

5 ראה: שלום, שבתי, עמ' 262-265.

6 ראה: ששפורטש, עמ' 7-12; שלום, שבתי, עמ' 217 ואילך.

7 ראה: שלום, שבתי, עמ' 538-542.

8 ראה: ששפורטש, עמ' 197-199; שלום, שבתי, עמ' 541-542, 637.

'אדוננו' (שורה 2): 'הייתי מאמין ואיני מאמין' (שורה 16); 'מאדוננו ש"צ ושבחיו' (שורה 17). אין ספק, כי אילו נמנה עם מתנגדי שבתי צבי, היה מוסיף לו כמה תארי גנאי, כפי שהיה מקובל אז.

מן התעודה עצמה מתקבל הרושם, כי מעשיו של ר' יעקב פאלאגי עוררו תסיסה בקהילה שעבר בה. כותב המכתב היה מעורב בניסיון פשרה בין מצדדיו למתנגדיו באותה קהילה, ניסיון שלא עלה יפה עקב מעשיו ודיבוריו. הכותב מספר על המו"מ שניהל עם המאמין השבתאי שהוחרם ועל סכום כסף שהלה היה מוכן לתת לו (אולי כדי לפצותו?) (שורה 7). כשהסכים על אף הבושה אך מחמת ההנאה, קילקל את יחסיו עם חבריו (ראשי הקהילה?) (שורות 8-10). לבסוף חשב שנסתיים העניין בפשרה 'ושקטה המלחמה' (שורה 12). אך נתברר כי הלה מבקש דבר אחר, כנראה שררה בשם שבתי צבי (שורות 15-18). ר' יעקב פאלאגי החזיק בידיו כתבים של שבתי צבי, ובהם כאלה המדברים בשבחו (שורות 16-17). כותב המכתב, שניסה לפשר בין הקבוצות, נכווה מיחסו של ר' יעקב פאלאגי, 'עד שראיתיו כי זרחה במצחו השררה' (שורה 16).

ר' יעקב פאלאגי נודע כאחד השבתאים הקיצוניים בימי שבתי צבי, ולפי מסורות שונות אף המיר את דתו.⁹ באיגרת החרם של רבני מצרים, שנשלחה מאמשטרדם, הוא נחשב למסוכן שבין השבתאים: 'זה השלישי המכריע ביניהם לכל חובה יעקב פאלאגי שמו יהי לאלה אשר עשה בעקבה מנחת קנאות מסה ומריבה'.¹⁰ אחר כך יצא ר' יעקב פאלאגי ממצרים, ועל פי איגרת של אברהם מיכאל קארדו 'עבר בדרך טוניס אל עירו מאראקיש'.¹¹ ייתכן אפוא שאיגרתנו נשלחה מצפון-אפריקה, מטוניס או ממארוקו — למצרים, וכך הגיעה ל'גניזה', והיא רק חלק מההתכתבות הענפה של קהילות שונות עם מצרים בענייני שבתי צבי; רק בחלקה הגיעה התכתבות זו לידינו. אולם תתכן אפשרות אחרת לפרש את התעודה: ייתכן שהאיש בו מדובר בתעודה שעורר את המחלוקת וניפנף במכתבים 'הבאים אליו משבתי צבי' הוא רפאל יוסף, הצראף באשי (חלפן ראשי), שהיתה לו השפעה גדולה בחוגי השלטון. ישנם כמה רמזים בתעודה שאולי הכוונה אליו. הוא היה כאמור מראשי המפיצים את האמונה השבתאית במצרים ולארצות שונות. ששפורטש מספר כי פנו אליו במכתבים בענייני שבתי צבי. כתוצאה מאמונתו השבתאית כותב בניהו (עפ"י ששפורטש), 'הסית דעתו מעסקיו 'והוא ביזבו כנראה את מרבית כספו'. תוך כדי כך נסתכסך עם יהודי אחר שניסה לתפוש את עסקי החכירה שלו וגרם לרפאל יוסף להמיר את דתו. ולרצוח את

9 ראה: שלום, שבתי, עמ' 306; בניהו, התנועה, עמ' תעג.

10 ראה: ששפורטש, עמ' 198.

11 ראה: וייס, עמ' 65; ברנפלד, עמ' 1-11. ברנפלד סבר, כי ר' יעקב פאלאגי הוא בעל התשובה האנונימית בענייני שבתי צבי באימיר, שנדפסה לראשונה בספר 'אברהם אזכור' לר' אברהם פאלאגי (אימיר תרמ"ט, לה ע"א-לו ע"ב). כבר העיר שלום (שבתי, עמ' 306), כי הדבר אינו מתקבל על הדעת. לדעתי בעל השו"ת הוא ר' שלמה אבן עזרא, מחכמי אימיר ומנהיגיה במאה ה-17, וניסיתי להראות זאת במאמרי — ראה: ברנאי, עמ' 118-131.

מתחרהו. הפשה הוציא להורג את רפאל יוסף בשנת תכ"ט (1669).¹² מכאן, שכותב המכתב הוא אולי מתחרהו הנוכר למעלה. פרשה זו האפופה עדיין ערפל, ייתכן ומקבלת כאן מיפנה וייתכן שענייני השבתאות הם שהביאו להסתבכותו ולהריגתו של רפאל יוסף. אם אכן הוא האיש עליו מדובר בתעודה יש להבין אחרת את הנאמר בשורה 17 על 'הכתבים הבאים מאדננו ש"צ ושבחיו החכם פלאג'י' ואולי יש לומר 'ושבחיו?' מכל מקום פרשה זו עדיין סתומה.

מקור חשוב לתולדות השבתאות במצרים היה כידוע ספרו של ר' יוסף סמברי, אלא שהדפים אודות סוגיה זו נתלשו מכתב-היד.¹³ אני מקווה שפירסום התעודה שלפנינו יביא לגילוי תעודות נוספות מן 'הגניזה' על השבתאות, ואולי יצליחו חוקרים אחרים לפרשה ביתר הצלחה.

התעודה

- 1 השורה כמה נחתכים על [?]
- 2 קריאת כתב אדונונו¹⁴ והיו מפתים אותו לדבר במקום
- 3 שהיו מתקנים בהם אנשים כרצונם והיו אומרים לו לא יתור החרם כלל
- 4 ומתקנים לו כד[ר]כים שנים מהנה ושנים מהנה יאמרו עלי דברים לא כן
- 5 ואל זקני העיר מדברים לו על התרת החרם וכל חשובי העיר כי כבר נעשה
- 6 קברן גדול ועם כל זה לא היה מטה און עוד כמשלים... וחרש לא יראה לי [ו]
- 7 זכות אלא שאקח כספים בלבד וראיתי כי הוא גורם וסבה למחלוקת
- 8 עשיתי כפי דבריו ושקלתים כי הם טובים לי ואין לי בהם אלא מעט
- 9 בושתי אבל הנאתי מרובה בעולם הזה ובעולם הבא וסוף הטובה בכלל
- 10 ועשיתי כדבריו והנחתי כל רעי וחברי ועצתם וכשמעם היו לאויבים
- 11 לי עמדו רבים כמו ט"ו ימים שלא דברו עמי עד שנהלתי¹⁵ אותם מעט
- 12 מעט סוף דבר נתקן הדבר כולו קודם תשלום טבת כי ככל בטבת נתקן.
- 13 הדבר לגמרי ושקטה המלחמה וחשבתי שילך ביום שני ג' בשבט¹⁶ והוא
- 14 יושב ומצפה והייתי מראה עצמי שלא אדע על מה שרעיו אשר כנפשו
- 15 הגידו לי כי דבר אחר הוא מבקש ואע"פ שהדבר היה בלבי ממצרים הייתי
- 16 מאמין ואיני מאמין¹⁷ עד שראיתי כי זרחה במצחו השררה והוא מראה

12 ראה בהרחבה אצל בניהו, חיד"א, עמ' רצ"ה-רצ"ח, ושם מ"מ לשפורטש. על מוסד הצראף

באשי ראה: וינטר, עמ' 5-21, והערתי על המאמר בפעמים 17, עמ' 133.

13 ראה: שטובר, עמ' ה-טו, ובמיוחד עמ' ז-ח.

14 בספרות השבתאית זהו כינוי לשבתי צבי. וראה שוב הכינוי שורה 17.

15 בכתב היד יש סימן מחיקה באות האחרונה ויתכן שהיה כתוב 'שנהלתי'.

16 שנת תכ"ח — וראה במבוא. 17 בשבתי צבי.

17	לכל העם הכתבים הכאים אליו מאדננו ש"צ ¹⁸ ושכחי[נ] [?] הדיין החכם פלאגי ¹⁹ [?]
18	ואת כל כבודו במצרים צווח צווח ול.....
19	עמדו לו בשעת דחקו ה.....
	18 שבתי צבי.
	19 ר' יעקב פאלאגי — וראה לעיל, בהקדמה.

הפניות ביבליוגראפיות

מ' בניהו, ר' חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשי"ט.	בניהו, חיד"א
— — , 'התנועה השבתאית ביוון', ספונות יד (תשל"א-תשל"ח).	בניהו, התנועה
— — , ערכם של כתבי הגניזה מן המאות ה"ו-ה"ח, הארץ, 20.4.1976.	בניהו, ערכם
(הנ"ל, חקרי גניזת קהיר, א [תש"ם], עמ' 161-168).	
י' ברנאי, 'לזיהוייה וגלגולה של שו"ת בענייני שבתי צבי', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב (תשמ"ב), עמ' 118-131.	ברנאי
— — , תגובות, פעמים 17 (תשמ"ג), עמ' 133.	ברנאי, פעמים
ש' ברנפלד, 'לתולדות מאורעות שבתי צבי', קובץ על יד, טו (1899).	ברנפלד
א"ה וייס, בית המדרש, וינה תרכ"ה.	וייס
מ' וינטר, יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית לפי מקורות תורכיים וערביים, פעמים, 16 (תשמ"ג), עמ' 5-21.	וינטר
ש' שטובר, מבוא ליספר דברי יוסף לר' יוסף סמברי (צילום כתבי-היד), ירושלים תשמ"א.	שטובר
ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל-אביב תשי"ז.	שלום, שבתי
י' ששפורטש, ציצת נובל צבי (מהדורת י' תשבי), ירושלים תשי"ד.	ששפורטש